

**Тетяна Недашківська,**

*к. філол. н., професор, завідувач кафедри слов'янських і германських мов  
Житомирського державного університету імені Івана Франка,  
Житомир, Україна*

## **МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ В КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦЯ**

Слово, яке прийнято вважати основною одиницею мовної системи, так активно, різнобічно та детально досліджене, що, здавалося б, знову робити його об'єктом і предметом розвідки якщо не безглуздо, то не актуально. Проте різновимірність і багатокомпонентність, гнучкість і незамкненість лексико-семантичного рівня мовної системи залишають можливості для пошуку непізаного у цій мовній страті навіть із системоцентричного погляду. Антропоцентричний підхід відкриває невичерпні можливості для виявлення специфіки сприймання семантики слова мовцем, виявлені когніції якого дозволяють не лише моделювати асоціативні поля та фрагменти картини світу, а й уможливають прикладне застосування отриманих відомостей у тих сферах, які віддзеркалюють змодельовані фрагменти.

Морально-етична сфера в умовах суспільно-політичних перетворень стає особливо актуальною. Різні покоління мовців виявляють різне ставлення до життєво важливих понять, що може стати предметом непорозумінь, навіть конфліктів, принаймні скарги на падіння моралі стали звичними, обговорюються в суспільстві, але зазвичай з обивательських позицій. Ось чому психолінгвістичне дослідження названої групи лексики є актуальним, воно дає змогу виявити та відтворити імпліцитні структури в семантиці слів та побудувати моделі, в яких виявляються семантичні зсуви, і завдяки цьому до певної міри передбачити розвиток морально-етичного фрагмента картини світу носіїв мови.

Мета цієї розвідки – за результатами вільного асоціативного експерименту проаналізувати структуру та специфіку асоціативних полів стимулів морально-етичної сфери в картині світу українців.

Експериментальні дослідження в лінгвістиці набирають сили, зокрема в Україні. Вільний асоціативний експеримент, будучи започаткованим понад століття тому в психології (Ф. Гальтон, А. Тумб, К. Марбе й ін.), поступово зацікавив мовознавців, оскільки дозволив досліджувати специфіку мовної свідомості з антропоцентричного погляду на протигагу системоцентричному підходу.

Завдяки працям О. Горошко [2], Д. Терехової [6], О. Холода [7], Т. Недашківської [4], Л. Кушмар [9], О. Загородньої [3] та ін. дослідження українських психолінгвістів за останні роки стали відомими широкому колу науковців завдяки публікаціям у виданнях з наукометричними індексами. Переважає лексикоцентричний підхід, за якого відбувається відтворення фрагментів картини світу, утворених, наприклад, лексикою сфер державного

управління, економічної, соціально-політичної, реклами тощо. Подібні дослідження доходять висновків, що мають прикладне значення не лише для лінгвістики (наприклад у створенні асоціативних словників), а й для тих сфер, які відображені у відтворених фрагментах картини світу.

Поняття картини світу надто складне та дискусійне, щоб могло обговорюватися в межах стислої публікації, тому ми не будемо характеризувати її види, зокрема шукати збіги та розбіжності між мовною та концептуальною, й обмежимося найзагальнішим найменуванням «картина світу».

У складних і неоднозначних умовах соціального існування та розвитку звички й традиції людей набувають особливого значення, тому лексика на позначення емоцій і почуттів стає важливою для асоціативного вивчення. Така лексика через свою семантику відображає морально-етичні поняття, тому вони відібрані як стимули для вільного асоціативного експерименту (далі: ВАЕ).

Перший етап і разом з тим одна з найскладніших проблем у такій роботі – формування стимульного списку. Досвід показує, що відбір слів з широкого лексико-семантичного поля не може задовольнити дослідників, оскільки суцільна вибірка дає матеріал для роботи великого колективу пошукачів, а вибір окремих лексичних одиниць формує суто суб'єктивний матеріал. Тому ми впровадили додатковий крок для ВАЕ, який називаємо підготовчим експериментом.

Для формування стимульного списку морально-етичних понять було проведено вибірку слів з тлумачного [5] та психологічного словників [8], яка склала загалом понад 300 слів. У цій роботі брали участь студенти, які працювали над дипломними роботами, що дозволило розширити коло стимулів та респондентів. Створений список було запропоновано учасникам підготовчого експерименту – чотирьом групам опитуваних з 50 осіб кожна. Проти кожного запропонованого слова респондент указував свою оцінку за шкалою від одного до п'яти балів за власною усвідомленістю та значущістю такого поняття для свого життя. Кожна лексична одиниця отримала загальну суму балів, за кількістю яких до окремого сеансу ВАЕ потрапляло 35 стимулів, а загалом в роботі було 82 поняття, серед яких: *кохання, любов, задоволення, радість, хвилювання, відповідальність, доброзичливість, ніжність, обов'язок, дружба, скромність, переконання, релігійність, допомога, каяття, воля, совість, терпіння, повага, благонадійність, катарсис, мрія, самооцінка, герой, довіра, сила волі, особистість, самоповага* та ін.

У ВАЕ традиційно взяли участь люди від 18 до 25 років, чий вік вважають таким, у якому картина світу в основному сформована і подальший розвиток особистості не призведе до кардинальної трансформації поглядів [1]. До того ж кількість респондентів і виявлених реакцій забезпечує валідність результатів. ВАЕ проведено в період 2018–2022 років з 550 інформантами, отримано та проаналізовано понад 40 тисяч асоціативних зв'язків. Експеримент проведений в усно-письмовій формі: сприймання на слух стимулів і запис реакції. Така організація дозволяє максимально організувати роботу так, щоб кожен учасник (до 15 опитаних за сеанс) витрачав однаково кількість часу на реагування, не мав

Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця  
змоги відволікатися на попередні стимули або чужі реакції, а відтак досягаємо чистоти експерименту.

Опрацювання із застосуванням елементів статистичного аналізу отриманих на кожен зі стимулів реакцій дозволило побудувати асоціативні поля стимулів. Асоціативним полем називаємо сукупність асоціацій на стимул. Найчастотніші реакції встановлюються за відомою формулою: сума найчастотніших реакцій на кожен зі стимулів ділиться на кількість інформантів. Отриманий коефіцієнт стає числовим показником ядра асоціативного поля: стимули з визначеним показником і вищим мають сформоване ядро, стимули з відхиленням униз в межах 10% мають межовий характер, тобто близькі до формування ядра, решта – стимули з несформованим ядром. Це ключовий показник, оскільки ядро є фактично сформованим асоціативним значенням, зіставлення його з лексичним дозволяє унаочнити трансформацію останнього, простежити напрямок семантичного зсуву, який і виявляє відмінність у сприйманні досліджуваних понять різними поколіннями мовців.

Опрацювання інформації від респондентів виявило, що лише 40,8% стимулів мають асоціативне значення. Але в тому числі 42% таких понять, про які опитані не надають інформації, залишають в анкеті невербальний знак: « – , ? , ~ , ?!», – або такий вербальний сигнал, що фактично дорівнює зазначеному невербальному «не знаю». Через таку ситуацію ігнорувати анкети з відсутністю вербальних відповідей ми не могли. Якщо ядром асоціативного поля стає відсутність його смислового (вербального) вираження, то фактично у таких стимулів асоціативне значення не сформоване, наприклад: СКРОМНІСТЬ, ПЕРЕКОНАННЯ, СОВІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ВИБІР. Іншими словами, лише 22,8% проаналізованих стимулів мають чітко окреслене ядро, наприклад: РЕЛІГІЙНІСТЬ – *віра*, ПОЧУТТЯ – *кохання, любов*, ЗАПОВІДЬ – *закон*, ВОЛЯ – *свобода*.

У 10,2% стимулів ядро повноцінно не сформоване, хоча цей результат потенційно може змінитися, якщо коло респондентів буде розширене до показника, який вважають оптимальним – тисяча учасників [1]. Прикладом таких стимулів можуть бути ТЕРПІННЯ – *витримка*, КАЯТТЯ – *прощення*, РЕПУТАЦІЯ – *резюме*.

У 49% проаналізованих стимулів асоціативне значення відсутнє, оскільки ядро не сформоване. Цікаво, що у таких випадках наявні повторювані периферійні реакції, які сукупно демонструють розуміння лексичного значення слова-стимулу, але ядром могли б бути лише сумарно, проте точного відтворення семантики слова немає. Наприклад: ДОВІРА – *друг, дружба, любов*, ДРУЖБА – *вірність, друзі, подруга, навіки, повага, вірна*, ЩИРІСТЬ – *добро, усмішка, правда, доброта, відкритість, відвертість, чесність, друг, щедрість, радість*.

Аналіз асоціативних полів за типами реакцій [6] показав, що найчастотнішими типами реакцій є синтагматичний і парадигматичний, які складають відповідно 55% і 35%. Прикладами синтагматичних реакцій можуть слугувати такі: ЗАПОВІДЬ – *Божя, релігійна, біблійна*, ІДЕАЛ – *неповторне, неможливе, найкращий, недосяжний, високий*, ПРАВДА – *моя, щира, чиста*,

Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця

*гірка, одна, ПОЧУТТЯ – сильні, глибоке, природне, прекрасні, різні, щирі, справжні, взаємні.* Парадигматичні реакції представлені зокрема такими прикладами: ДРУЖБА – *товариськість*, РЕПУТАЦІЯ – *статус*, ЛЮДЯНІСТЬ – *гуманність*.

Решта 10% реакцій представлена такими типами, як фонетичні (ВОЛЯ – *доля*), словотвірні (ГАРМОНІЯ – *гармонійний, гармонійність*), ремінісцентні (ВИБІР – «*Бути чи не бути?*»), граматичні (ВИБІР – *вибори*), персоналії (ДРУЖБА – *Юля, Віка, Оля*). Ми включили до типів реакцій невербальні – графічні, які складають 2,6%, що не дозволяє ігнорувати відсутність вербального асоціата, вважаючи його помилкою, втомою респондента чи банальним небажанням шукати слово.

Тривалі дослідження дозволили нам виявити паралелізм в будові лексичного значення слова й асоціативного поля відповідного стимулу. Аналогічно тому, як в лексичному значенні наявний денотативний, а в певних словах ще й конотаційний компоненти, в асоціативному полі присутні такі ж складники, лише з тією відмінністю, що конотаційний є обов'язковим. Принаймні робота з понад тисячею стимулів з різних поняттєвих сфер не виявила жодного прикладу, коли б конотаційний фрагмент був відсутній. Можна провести аналогію між семами та семемами лексичного значення слова та семантичними сферами в асоціативному полі. Реакції в кожній сфері практично функціонують, як і семи в лексико-семантичних варіантах лексичного значення, ключові чи периферійні. Наприклад, за допомогою компонентного аналізу виділяємо такі семи в лексичному значенні слова «повага», як 'почуття шани', 'прихильне ставлення', 'заслуги', 'позитивні якості', 'солідність', 'серйозність', 'рішучість', 'спокій' [5]. В асоціативному полі стимулу ПОВАГА ядерними реакціями, зіставними з ключовими семами, є реакції *батьки, люди, старші, мама*. Зіставлення лексичного й асоціативного значень яскраво демонструє різницю між абстрактним значенням слова в лексико-семантичній системі мови та конкретним сприйманням поняття через суб'єктно-індивідуальне усвідомлення.

В асоціативному полі формується денотативний фрагмент з семантичними сферами, до яких входять реакції зі спільним семантичним зв'язком. Для стимулів однієї групи такі сфери сформовані за однією моделлю. Так, морально-етичні поняття мають спільність за семантичними лініями «дія / діяльність», «якісна характеристика», «суб'єкт / об'єкт», «родове поняття». Конотаційний фрагмент за питомою вагою значно скромніший за денотативний, він містить емоційно-оцінні реакції. Поділ на семантичні сфери в ньому недоцільний, вартий уваги той факт, що конотації, як правило, представлені реакціями з діаметрально протилежною оцінкою від позитивної до негативної.

Застосування методу моделювання дозволило унаочнити структуру асоціативного поля. Запропонований варіант моделі асоціативного поля дозволяє представити його структура одночасно в двох вимірах: ядро / периферія та семантичні сфери. Проте в такому підході є вада – ядерні реакції не відображені в семантичних сферах, тому ми шукаємо форми більш точного

Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця відтворення в одній моделі (можливість роз'єднати два виміри в двох різних моделях уже використана).

Наведемо приклад асоціативного аналізу та моделі асоціативного поля стимулу ПОВАГА.

За словниковим визначенням, ПОВАГА, *и, ж* 1. Почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось. // Вияв цього почуття. 2. рідко. Солідність, серйозність. 3. діал. Рішучість. 4. діал. Спокій [5].

У структурі лексичного значення ключовою ядерною семою є 'почуття шани', на його формування впливають смисли, виражені периферійно: 'визнання заслуг', 'позитивних якостей'. Утворення решти лексико-семантичних варіантів значення пов'язане з осмисленням периферійної семи, оскільки саме завдяки її широкій семантиці стали можливими рідко вживаний та діалектні змісти. Стимул повага викликав 173 різні вербальні асоціації, а 25 з 550 опитаних не відреагували на це поняття. Денотативний фрагмент асоціативного поля, на відміну від конотаційного, доволі об'ємний, проте недостатньо чітко структурований, семантичні сфери утворені великою кількістю периферійних реакцій, що являють собою абстрактні поняття, хоча ядро поля виявляє прагнення мовців до конкретного сприйняття. Найчіткіше окресленою, попри велику кількість різних реакцій (58), є семантична сфера "суб'єкт / об'єкт", тобто опитані асоціюють одне з провідних моральних понять з особою, до якої таке почуття відчувають. Ядерними стали реакції 'батьки' (53: тут і далі цифрами позначений коефіцієнт частотності реакції), 'люди' (30), 'мама' (12), 'старші' (22), 'старість' (16). Цікаво, що перевага надається сімейному оточенню, хоча вагомим компонентом є широкозначний 'люди', окремо виділяються вікові характеристики. Це демонструє традиційну будову картини світу інформантів із фундаментальним фрагментом "сім'я". Периферійні реакції посвідчують загальну картину: 'дорослі' (6), 'бабуся' (4), 'люди похилого віку' (2), 'діти' (4), 'сім'я' (2), 'вік' (2), 'старі люди', 'папа', 'дружина', 'хороша людина', 'мій чоловік', 'до близьких' (по 1) тощо. До кола цих реакцій дотичні 'друг' (9), 'друзі', 'друзів', 'товариші' (по 1) та ін. Суб'єктами, які викликають пошану, можуть бути люди зі звичного оточення інформантів: 'учителі' (6), 'колеги' (3), 'викладач', 'відділ кадрів', 'шеф', 'директор', 'клієнт', 'педагог', 'учень' (по 1). Поодинокі випадки реакцій, що відображали б суспільно-політичну значущість поважних суб'єктів та об'єктів: 'Батьківщина' (2), 'Президент', 'Кабінет міністрів', 'єврей', 'материнство', 'хліб', 'мова', 'воля', 'незалежність' (по 1). Семантична сфера "діяльність" представлена вузько. Інформанти вбачають можливості прояву поваги в процесах: 'управління' (8), 'робота' (4), 'дія' (2), 'гарні відносини' (2), 'допомога', 'виконання', 'послуга', 'заповнювати документи', 'розподіл', 'управляти', 'керувати', 'праця', 'допомагати людям', 'стажування', 'інспектування', 'гарне ставлення', 'поступатись місцем в автобусі' (по 1). Лише периферійними реакціями представлена семантична сфера якісних характеристик поняття, причому доволі віддалених одне від одного семантично: 'уміння' (2), 'віддача', 'порядок', 'якість', 'турбота', 'дотримання дистанції', 'особиста', 'проста',

'поважливий', 'охайний' (по 1) та ін. Близькою до цієї сфери, але специфічною за семантикою є сфера «родове поняття» з групою реакцій, які можна вважати синонімічними до стимулу, принаймні контекстуально, оскільки вони відносяться до поняття повага подібно до відношень множин, що перетинаються, маючи спільну значеннєву частину: 'пошана' (12), 'авторитет' (11), 'ввічливість' (11), 'відношення' (6), 'доброзичливість' (6), 'ставлення' (5), 'розуміння' (4), 'доброта' (4), 'шанобливість' (3), 'взаєморозуміння' (3), 'розум' (3), 'вихованість' (3), 'довіра' (2), 'честь' (2), 'взаємність' (2), 'заслуга' (2), 'тактовність' (2), 'людяність', 'шанування', 'взаємоповага', 'шанобливе відношення', 'самоповага', 'сприймання', 'увага', 'уважаю', 'уважають', 'виховання', 'шанувати', 'чесність', 'порядність', 'привітність' (по 1) тощо. Думаємо, ця ділянка асоціативного поля віддзеркалює особливості будови лексичного значення (2-й, 3-й, 4-й варіанти, тим паче, що останні є діалектними). Повага не потребує для опитаних спеціальної атрибутики, принаймні ця семантична сфера представлена лише двома реакціями – 'офіс' (3) та 'бумага' (1). Конотаційний фрагмент напрочуд вузький і містить переважно позитивні оцінки – 'добре' (2), 'важливо', 'треба', 'сильна', 'круто' (по 1), хоча є й окремі негативні – 'хабарі', 'відсутня', 'монстр' (по 1). Така будова конотаційного фрагмента на тлі значної кількості денотативних реакцій з семантикою важливих морально-етичних понять демонструє, що поняття повага є одним з визначальних у сприйнятті та розумінні опитаних. Асоціативне значення стимулу повага не відтворює структури лексичного значення, оскільки ядерна сема 'почуття шани' представлена реакціями 'пошана', 'авторитет', 'ввічливість', які прагнуть, але не входять до ядра. Ядерні реакції 'батьки', 'люди', 'старші', 'старість', 'мама' опосередковано пов'язані з периферійними семами 'визнання заслуг', 'позитивних якостей', вони виявляють персоніфіковане сприйняття інформантами абстрактних морально-етичних понять.

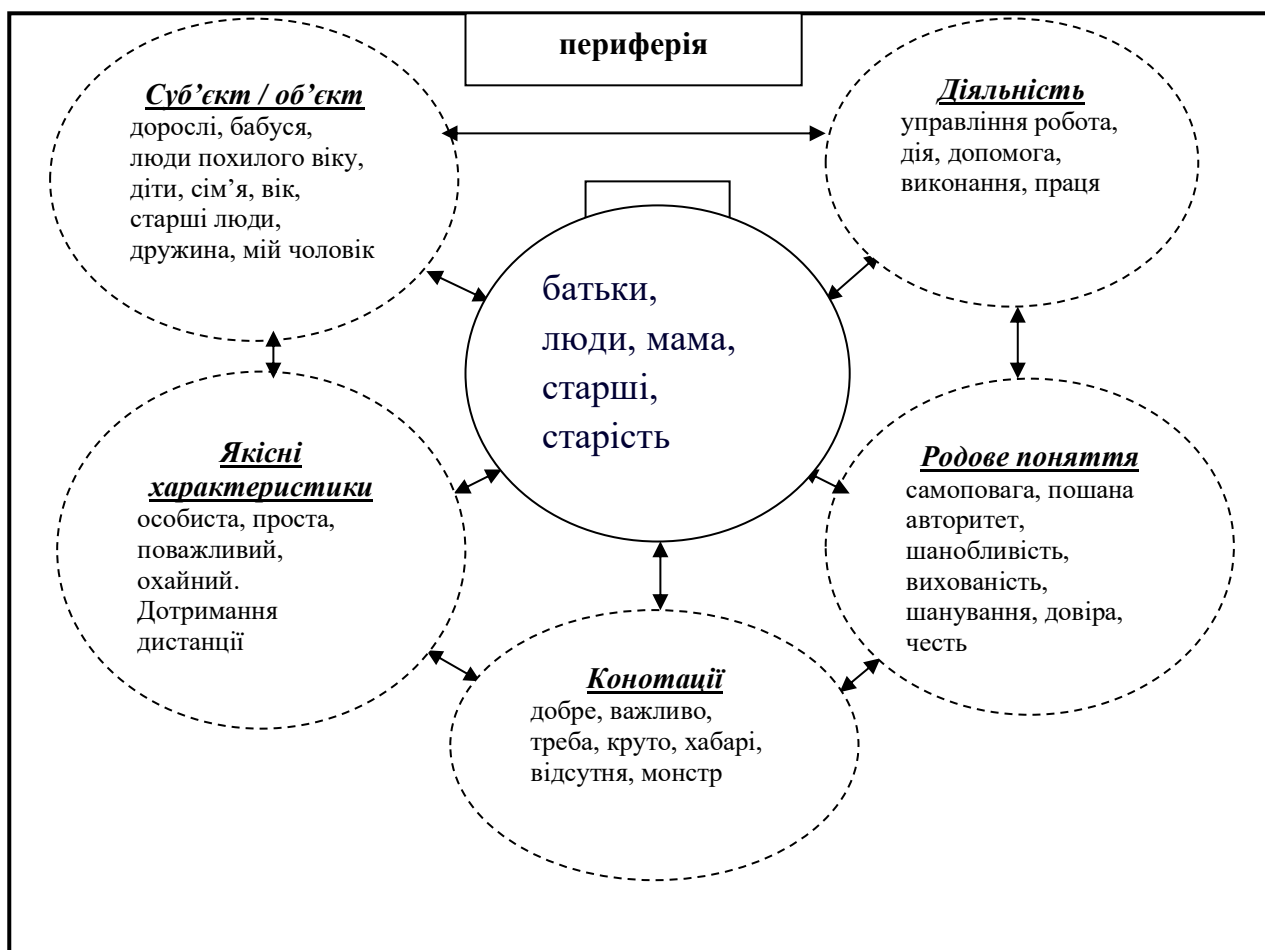
Модель асоціативного поля містить умовні позначки. Ядро зображене суцільною лінією, оскільки в його колі зазначені всі реакції. Для аналізованого стимулу вони за коефіцієнтом настільки відрізняються від периферійних показників, що межові реакції відсутні. Одночасно ядро демонструє асоціативне значення стимулу. Периферійні сфери позначені перерваною лінією, оскільки формат публікації обмежує кількість реакцій, які можна вмістити в коло, щоб модель була читабельною. Але важливіше, що перервана лінія інформує про можливість потрапляння до периферійної сфери додаткових елементів в процесі подальшого експериментування зі стимулом. Стрілки між сферами зображують семантичний зв'язок між реакціями, оскільки польова організація віддзеркалює саме цю особливість сформованого значення.

Робота над моделюванням асоціативних полів триває, тому цілком імовірно, що формат і використані позначення можуть змінюватися.

Таким чином, вільний асоціативний експеримент, є доцільним методом для отримання імпліцитної семантичної інформації. Опрацювання отриманих результатів за допомогою асоціативного аналізу з елементами статистичної

Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця методики та моделювання дає змогу відтворити й унаочнити структуру семантичної організації стимулів.

### Модель асоціативного поля стимулу ПОВАГА



Така робота з поняттями морально-етичної сфери, побудова їхніх асоціативних полів показала, що абстрактність відповідних слів впливає на сприймання їх інформантами, у значній частині опитаних не викликає конкретних образів і вербальних асоціацій. Аналіз 41 тисячі реакцій і конструкція 82 асоціативних полів виявили, що сформоване ядро, яке відтворює асоціативне значення стимулу, наявне лише в 40% опитаних. Проте питома вага стимулів, ядро яких сформоване реакціями, умовно узагальненими як «не знаю», така висока, що фактично лише в 22,8% стимулів сформоване асоціативне значення. На межі сформованості ядра виявлено 10,2% понять. А 49% понять морально-етичної сфери сприймаються інформантами як такі, що не мають ядра, тобто сприймані людьми неповноцінно, без усвідомлення асоціативного значення. Побудований фрагмент картини світу об'єктивно показує, що суспільні проблеми в морально-етичній сфері наявні, вони опосередковано представлені у асоціативних полях через специфіку реакцій і асоціативних зв'язків.

Ці висновки можуть бути використані як у теоретичних розвідках з соціології, педагогіки, політології тощо, так і в практичній роботі соціологів,

Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця соціальних педагогів, політологів та ін., що і є перспективою подальших досліджень картини світу українців.

### Список використаних джерел:

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1979. 120 с.
2. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков; М.: Изд. группа «РА—Каравелла», 2001. 320 с.
3. Загородня О. Ф. Асоціативні поля суспільно-політичної лексики в мовній картині світу українців (комп'ютерне опрацювання результатів психолінгвістичного експерименту): дис. ...канд. філол. фаук 10.02.21. Житомир, 2018. URL: <https://www.academia.edu/38523196/Zagorodnya> (дата звернення 19.02.2023).
4. Недашківська Т. Є. (2019) Професійна компетентність і професійні компетенції державних службовців як теоретико-методологічна проблема. *Наукові записки кафедри слов'янських і германських мов*. Новоград-Волинський : НОВОград, 2019. С. 181–214.
5. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?s1=20&s2=85> (дата звернення: 19.09.2021).
6. Терехова Д. І. особливості сприйняття лексичної семантики слів: психолінгвістичний аспект. Київ: КДЛУ, 2000. 244 с.
7. Холод О. М. Соціальні комунікації: соціо- і психолінгвістичний аналіз. 2-е вид., доп. і випр. Київ : КиМУ, 2010. 391 с.
8. Шапар В. Б. учасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
9. Tetiana Nedashkivska (2017), Lesia Kushmar. Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field. *Journal of Modern Education Review*, ISSN 2155-7993, USA January 2017, Volume 7, No. 1, pp. 44–50. Doi: 10.15341/jmer(2155-7993)/01.07.2017/005\.